

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського

НАШ КРИМ

Випуск V

Київ – 2022

УДК: 930.2:94(477.75)

НЗ7

Редакційна колегія:

д. іст. н. Г. Папакін (голова); д. іст. н., проф. В. Брехуненко; д. іст. н. І. Гирич;
д. іст. н. О. Однороженко; д. іст. н. В. Корнієнко; д. іст. н., проф. Ю. Мицик;
д. іст. н., проф. В. Піскун; д. іст., проф. Р. Ковальчик; д. іст. н. О. Маврін;
к. іст. н. Д. Бурім; к. іст. н. Д. Гордієнко (відповідальний секретар).

ISSN 2522-4654

Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qırımımız. – Вип. V /
ред. кол.: Г. Папакін (голова) та ін. – К., 2022. – 336 с. + ілл.

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 22715–12615Р від 04.05.2017)

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту
української археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України (протокол № 8 від 09.12.2021)

ISSN 2522-4654

© Інститут української археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України, 2022
© Автори статей, 2022

Антон Божук

АКТУАЛІЗАЦІЯ ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У КРИМСЬКІЙ ПРЕСІ ЗА “ПРЕКРАСНОЇ ЕПОХИ”

У 2001 р. світ побачила праця “Тарас Шевченко і Крим”, упорядкована кримським дослідником Григорієм Рудницьким. Її поява супроводжувалася саркастичними зауваженнями стосовно “абсолютної непричетності” Шевченка до півострова, про який митець знав ще змалку з оповідок чумаків, що бували на перекопських і чонгарських соляних промислах, і який так і не зміг відвідати за життя, хоч і мав на це плани та сподівання. Кримська тематика нерідко спостерігалася в літературному та художньому доробку Шевченка – який міг бути відомий у Таврійській губернії, до якої входив Крим, передусім у рукописних копіях. Під час заслань митця його твори, як і українське слово загалом, перебували під найсуворішою забороною. В таємному розпорядженні № 438 від 19 червня 1847 р. міністра внутрішніх справ Російської імперії Лева Перовського до таврійського губернатора Володимира Пестеля серед надрукованих творів, які російський імператор Микола I звелів заборонити і вилучити з продажу, було зазначено і збірку “Кобзар”¹.

По смерті Тараса Шевченка у № 4 за квітень 1861 р. російськомовного додатку “Радуга” до вірменського журналу “Масяц Агавні” (“Голуб Масіса”), що в 1860–1865 рр. видавався при Халібовському вірменському училищі у Феодосії й був “родоначалником кримської етнічної преси”², було надруковано коротку (обсягом у 45 рядків) нотатку “Тарас Григорович Шевченко”, написану в березні Платоном Дяченком, та виконані ним же переклади російською мовою одинадцяти віршів Кобзаря (крім зазначеного числа – у №/№ 5 і 7), 5 з яких (“Чого ти ходиш на могилу?”, “Не молилася за мене”, “Немає гірше, як в неволі”, “Ой по горі роман цвіте” і вступ до поеми “Княжна”) були перекладені вперше. Доти

¹ *Тарас Шевченко і Крим: Енциклопедичний довідник*, упоряд. Г. А. Рудницький, Сімферополь (Таврія), 2001, с. 5–6.

² Н. В. Яблоновська, *Етнічна преса Криму: історія та сучасність. Монографія*, Сімферополь (Кримське навчально-педагогічне державне видавництво), 2006, с. 18.

не тільки в Криму, а й у цілій Україні ніхто за переклади з Шевченка на інші мови не брався. З цими перекладами ознайомився релігійний і науковий діяч Керовбе Кушнерян, настоятель вірменської католицької громади у Феодосії і декан католицьких парафій Таврійської губернії: він захопився поезією Шевченка настільки, що взявся перекласти її вірменською. Переклади Кушнеряна (“Думка” (“Нащо мені чорні брови”), перші вісім рядків “Заповіту” та уривки з поем “Гамалія”, “Марина” і “Мар’яна-черниця”) разом зі статтею “Тарас Шевченко – національний поет Малоросії (З нагоди 65-річчя від дня народження)” вийшли у 1879 р. в журналі “Базмавеп”, який видавався у Венеції. За винятком “Думки”, перекладеної грабаром (давньовірменською мовою, яка використовується у богослужбовій традиції вірменської церкви), решту Кушнерян переклав мовою кримських вірмен. При цьому є підстави стверджувати, що він був обізнаний в українській мові, тож міг послуговуватись оригінальними текстами. Вже по смерті Кушнеряна у 1904 р. у Венеції вийшли його праці, що принесли йому славу першого перекладача Кобзаря вірменською мовою і першого вірменського шевченкознавця³.

Цікавою у цьому контексті є й постать Платона Дяченка: на жаль, поки що залишається нерозкритим його місце народження та навчання, а також деталі та обставини його ознайомлення з творчістю Шевченка. Лише відомо, що мешкав він у Ялті, де станом на 1860 р. служив повітовим стряпчим у чині колезького асесора, невдовзі став повітовим суддею, у 1863–1864 р. був призначений помічником повітового справника і до кінця своїх днів перебував на цій посаді. У написанні нотатки, надрукованої у феодосійській “Радузі”, Дяченко керувався автобіографічним листом Шевченка до редактора санкт-петербурзького часопису “Народное чтение”, виданим у другій книжці журналу за 1860 р. Матеріал Дяченка не був новаторським, однак став фактично першим виступом у кримській пресі, присвяченим Шевченкові⁴. З моменту його виходу кримська преса протягом

³ Г. ЗЛЕНКО, ‘Кримські імена. Керовбе Кушнерян’, *Кримська Світлиця*, 20 (176) (25.05.1996).

⁴ Г. ЗЛЕНКО, ‘Ялтинський шанувальник Шевченка’, *Кримська Світлиця*, 89–91 (710–712), (24.08.2001).

понад трьох десятиліть не повертається до питання про життя і творчість українського національного поета.

Можемо припустити, що актуалізація імені Шевченка у друкованих виданнях півострова відновилися лише з початком історичного періоду, який має умовну назву “прекрасної епохи” (1890–1914 рр.). Тим не менше, українське друковане слово в Криму, за твердженнями Г. Рудницького, поширювалося як мінімум з 1860-х рр. з огляду на безперервну циркуляцію значної маси українців-службовців, які затримувалися на півострові на той чи інший проміжок часу. Серед них нерідко були люди, що знали Тараса Шевченка та інших діячів вітчизняної культури особисто і мали їхні твори, з якими ознайомлювали інших приватним шляхом⁵. Не в останню чергу ці особистості формували запит на порушення української тематики у місцевих виданнях і нерідко самі виявляли ініціативу в цьому питанні.

Часто мешканці Криму виступали в ролі кореспондентів видань Російської або Австро-Угорської імперій, кордонами яких було розділено український народ. Так, у книжці за травень 1899 р. львівського “Літературно-наукового вісника”, що прийшов на зміну забороненій у Російській імперії “Зорі”, під криптонімом “О. В.” було опубліковано репортаж громадського діяча та публіциста Онопрія Василенка про відзначення за ініціативи гуртка українців 85-ї річниці народження і 38-х роковин смерті Т. Шевченка (в організації цих заходів був задіяний автор). Повідомлялося, що 16 березня в часописі “Крим” з’явилася стаття під заголовком “Певец України (Памяти Т. Г. Шевченко)”, в якій у коротких, але прихильних до українства словах, розповідалося про деякі події з життя Шевченка. Епіграфом до матеріалу стала цитата Шевченка “Наша дума, наша пісня не вмре, не загине”. Закінчувалася ж стаття словами: “Пам’ять про Шевченка не згине, доки стоїть Україна, доки сонце світить”⁶. До слова, кримські часописи (на кшталт “Кримського вестника”, який виходив з 2-ї половини 1880-х рр. у Севастополі під керівництвом редактора-видавця С. Спіро й був на той час найсоліднішим виданням на півострові) нерідко висвітлювали

⁵ Тарас Шевченко і Крим: Енциклопедичний довідник, с. 5–6.

⁶ О. В. [Онопрій Василенко], ‘Шевченкові роковини в Симферополі’, *Літературно-науковий вістник*, кн. V (1899): 130.

локальні громадсько-культурні ініціативи, пов'язані з ім'ям Шевченка, та подавали відгуки на його твори.

У № 45 “Крымского вестника” за 8 березня 1896 р. вийшла стаття російською мовою “Памяти Тараса Григорьевича Шевченко” під псевдонімом “Перебендя”: саме тоді його носій, письменник Олександр Кониський, завершував в Алупці розвідку про друге заслання Шевченка, яка згодом увійшла окремим розділом до підготованої ним найповнішої в той час біографії поета. У листі з Криму до Михайла Грушевського Кониський зазначив, що відправив нотатку до редакції за тиждень до Шевченкових роковин, “написавши обережно, але з огнем”; ознайомившись з нею ще в рукописному варіанті, севастопольська українська громада прийняла рішення організувати до 35-х роковин смерті Шевченка урочисту панахиду за ним, яку було відправлено 9 березня в Петропавлівському соборі⁷. Фактично ця ініціатива простимулювала маніфестацію українства в Криму наприкінці ХІХ ст.

17 лютого 1902 р. в міському зібранні Севастополя відбувся присвячений пам'яті Шевченка музично-літературний вечір, огляд якого було подано в “Крымском вестнике”. Детальний репортаж про цей захід у № 43 опублікував “Ялтинский курьер”; матеріал було передруковано у “Киевской старине”⁸. Зокрема, зазначалося, що на початку було прочитано нарис Олександри Єфименко “Пам'яті Тараса Григоровича Шевченка”; далі поставлена художником Протопоповим жива картина на слова поета “Садок вишневий коло хати” “одразу перенесла слухачів у ту природу і до тих людей, які були такі дорогі Шевченкові”. Письменник Борис Лазаревський прочитав власний нарис, який “характеризує Шевченка як людину, сповнену любові до ближнього”. Також були виконані Шевченкові твори “Гетьмани, гетьмани, якби то ви встали” та “Садок вишневий коло хати”. Закінчився вечір апофеозом Шевченка зі співом “Заповіту”. В квітні того ж року “Літературно-науковий вісник” повідомив, що в “Кримському кур'єрі” за 10 березня було

⁷ Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 547, арк. 458.

⁸ “Чествование памяти Шевченка в Севастополе”, *Киевская старина*, 3 (1902): 176–178.

У числі “Тавричанина” за 9 березня 1911 р. Данило Коломійцев подав російською мовою тематичну статтю, за яку він “з особливим болем у серці, як селянин-малорос” узявся напередодні 50-х роковин смерті Шевченка. Провідним мотивом творчості Кобзаря автор назвав палкий протест проти насильства над Україною у вигляді силоміць насадженої в ній Катериною II кріпаччини, якої Україна до 2-ої половини XVIII ст. не знала, всіляко боронячи свою свободу перед Кримським ханатом і Польщею, та уярмлення 800 тисяч селян (при цьому було наведено посилання на докладні статистичні дані, подані у № 47 “Крымского вестника” за 1911 р.). Також Коломійцев заявив, що не вбачає підстав у “поході” проти Шевченка, чий “Кобзар” він назвав “скарбницею краси людського духу”. Наостанок він зазначив, що не вперше “викидаються каверзи” щодо Шевченка, і нагадав про те, як колись лунали вимоги розкопати його могилу, в якій українці нібито переховують зброю для повстання¹⁶. Далі у відділі “Українцям” було подано передруковані з інших видань реферативний життєпис Шевченка та заклики долучитися до збору коштів Полтавською губернською земською управою на всій території Російської імперії на спорудження пам’ятника Шевченкові¹⁷. На останній шпальті номера було розташовано рекламу трьох варіантів повного видання “Кобзаря”, зробленого “Благотворительным общественным изданием общепользных и дешёвых книг” та “обществом имени Т. Г. Шевченка”, яке можна було замовити в “Українській книгарні” Києва та інших книгарнях, з приміткою: “Чистий прибуток призначається у фонд на пам’ятник Т. Шевченкові в Києві”.

У № 448 “Ялтинского вестника” за 14 березня 1911 р. було надруковано статтю Софії Русової “Мать в поэзии Т. Шевченко” та нотатку “К сооружению памятника Т. Г. Шевченко”. “Шевченківським” можна назвати № 52 “Крымского вестника” за 11 березня: так, у ньому було надруковано велику передовиця про Кобзаря за підписом “О. Петровский”, фейлетон “Пёстрые письма” за підписом “Точка”, статтю “Великому певцу Украины” за підписом “Ал. К.” та невеликий фейлетон “По поводу” за під-

¹⁶ Д. КОЛОМИЙЦЕВ, “Тарас Шевченко”, *Тавричанин*, 349 (9.03.1911 р.): 2–3.

¹⁷ “Життя Тараса Шевченка”, *Тавричанин*, 349 (9.03.1911 р.): 3.

натор арештував № 313 “Тавричанина” від 18 листопада 1910 р. за статтю Михайла Лободовського “Одповідь моїм суперечникам” (про поему “Марія” Т. Шевченка). Через розміщення та обстоювання цього матеріалу Коломійцев зазнав критики з боку свідомої української спільноти, оскільки Лободовський перед тим фальсифікував текст зазначеної поеми задля його узгодження з релігійними догматами; ці дії призвели до судового переслідування видання “Кобзаря” під редакцією Василя Доманицького (1911 р.) та конфіскації частини його тексту. “Вкрай блюзнірський” зміст статті Лободовського став приводом для відкриття кримінального провадження проти Коломійцева, який у № 317 надрукував статтю “Об отмене стеснений малорусского печатного слова”, де послався на брошуру Академії Наук Росії з аналогічною назвою та на закони про пресу 1905–1906 рр. і вказав, що “малоруське населення повинне мати таке ж право, як і великоруське, говорити публічно і друкуватися рідною мовою”¹³.

Загалом у “Тавричанині” нерідко подавалися матеріали на захист українців та проявів їхньої культурно-духовної ідентичності – однак свого часу редакція видання отримувала докори, що з її боку “самий підбор матеріалу для кримських українців не має великої серйозності”¹⁴. Тим не менше, у 1911 р. редактор “Літературно-наукового вісника” Максим Гехтер назвав “Тавричанин” разом із “Ялтинським вестником” і “Крымским вестником” серед неповного реєстру видань Російської імперії, що вмістили статті, нотатки, портрети й репродукції творів Шевченка до 50-х роковин його смерті. “З особливою, часто навіть цілком несподіваною теплотою й чулістю поставилась до ювілею преса. Доки провадилась «артилерійська підготовка», і коли згодом розпочався відвертий похід проти ювілею та українства, – вона однодушно мовчала, наче води в рот набрала. Це її великий і непростимий гріх проти українства і проти самої себе. Але під час ювілейних днів преса наче одумалась і з особливим запалом писала про Шевченка”, – зазначив публіцист¹⁵.

¹³ Н. В. Яблонівська, *Op. cit.*, с. 58.

¹⁴ “З Таврії. “Малороссамь””, *Рада*, 113 (3.06.1910 р.): 2.

¹⁵ М. ГЕХТЕР, “З українського життя: Шевченківські дні”, *Літературно-науковий вісник*, кн. 4 (1911): 104–118.

надруковано статтю Василя Доманицького “Культурно-историческое значение поэзии Т. Шевченка”; також у № 20 цього видання було подано “дуже прихильну” статтю про Петербурзьке благодійне товариство ім. Шевченка, в якій було описано його корисну діяльність і розміщено заклик до прихильних людей підтримати його відповідними пожертвами⁹.

9 березня 1908 р. сімферопольські аматори в міському клубі влаштували український вечір, прибуток з якого призначався до фонду зі спорудження пам’ятника Шевченкові, що мав постати на Університетській площі в Києві у 1914 р., до столітнього ювілею народження поета. “На вечір прибуло багато публіки, чимало було в українському вбранні. Зал було гарно декорировано. Вечір складався з декламацій, співу та музики. Наприкінці було поставлено живі картини, а потім розпочалися танці”, – сповіщав дописувач київської “Ради”¹⁰.

Фактично єдиним кримським виданням початку ХХ ст., яке мало відносно вдалі спроби друку матеріалів українською мовою¹¹, була сімферопольська газета “Тавричанин”, яка виходила з кінця 1905 р. й іноді мала тривалі перерви (від місяця до півроку). Принаймні з 1911 р. видання мало постійний окремий відділ “Українцям”, матеріали в якому подавалися фонетичним українським правописом; раніше (зокрема ще в 1909 р.) відділ називався “Маллороссам” і друкувався “ярижкою” (російським правописом). У 1910 р. редактор-видавець “Тавричанина”, колишній службовець сімферопольського відділення Азово-Донського комерційного банку Данило Коломійцев отримав від таврійського губернатора Василя Новицького розпорядження під загрозою закриття видання припинити друкування статей українською мовою, оскільки це не входить до програми газети, або отримати окремий дозвіл на їхню публікацію. У відповідь Коломійцев заявив, що виконувати цей наказ не збирається, і не дав поліції відповідної підписки; відтак “Тавричанин” продовжив друкувати україномовні статті¹². Губер-

⁹ “Що пишуть про нас?”, *Літературно-науковий вістник*, кн. 4 (1902): 2–3.

¹⁰ “Український вечір у Симферополі”, *Рада*, 53 (17 березня 1908 р.): 4.

¹¹ Н. В. Яблоновська, *Op. cit.*, с. 59.

¹² “Російська преса про Т. Шевченка”, *Рада*, 67 (5.04.1911 р.): 3

писом “Н. Хмурый”¹⁸. Останній матеріал, написаний в оборону Шевченка та української мови, передрукувала київська “Рада”¹⁹. Зокрема, у фейлетоні зазначалося, що великого українського поета в Російській імперії “знають дуже мало” через те, що він писав “не російською мовою, а мовою Тараса Шевченка”, яка “не мала прав громадянства”, яку було позбавлено прав та привілеїв “лично и по состоянию присвоенных”, яку не вважали за існуючу і в офіціальних сферах не визнавали цілком, до якої в літературних колах ставилися хоч і поблажливо, але з погордою. Однак Шевченко “утворив на цій «примітивній» мові художні шедеври, поруч з якими можна поставити не так-то вже й багато творів і з російської та європейської літератури” – і це, на думку автора, є найпромовистішим доказом існування “багатої, фігуральної, гарної та поетичної мови української”. У тексті проводилися паралелі з Гоголем, який “прекрасно розумів мову України”, однак “на цій мові нічого не утворив і утворити не міг” – так само, як Шевченко “нічого видатного не міг утворити на мові російській, хоч би й знав її, як знає всякий освічений росіянин”. “Щаслива Україна, що доля послала їй таку міцну підвалину в боротьбі за своє існування. На будь-який сильний натиск, що має на меті знищити українські «претензії», досить завважити: «А Шевченко?» І проти цього нічого, як кажуть, «не попишеш». З чим хочете українським можна не церемонитись, але ж у кого стане одваги не церемонитись з Шевченком?” – аргументує свої міркування автор, який не мав наміру “прийняти хоч би й скромної участі в «песнопениях» на славу Шевченкові, які поллються зі сторінок російських газет в день 50-ліття з дня його смерті”, однак бажав, щоб відзначення роковин викликало в громадськості бажання ознайомлення з українською мовою та літературою, якого “нема навіть у більшості російських літераторів”.

У березні 1911 р. “Рада” сповістила, що в сімферопольському часописі “Южные ведомости” були надруковані дві статті про Кобзаря²⁰ – однак при цьому не були зазначені їхні автори та зміст. В одному з подальших чисел газети сімферопольський влас-

¹⁸ ‘Російська преса про Т. Шевченка’, *Рада*, 67 (5.04.1911 р.): 3.

¹⁹ Н. Хмурий, ‘Маленький фельетон’, *Рада*, 57 (24.03.1911 р.): 2.

²⁰ ‘Шевченкові дні’, *Рада*, 56 (23.03.1911 р.): 2.

ний кореспондент повідомив, що ювілей Шевченка в місті відсвяткували “хоча й не так урочисто, як сподівалися, але досить помітно”; при цьому було зазначено, що статті про Шевченка опублікували три “великих місцевих газети” (які саме – не було зазначено), в тому числі й видання російських націоналістів “Южное слово”, яке “не визнавало навіть слова «Україна»”²¹.

Загалом кримська преса 2-ї половини XIX – перших двох декад XX ст. всіма доступними засобами демонструвала свою обізнаність з українським культурним життям, маючи достатньо як творців, так і споживачів відповідного контенту. Цей факт спростовує насаджувані свого часу в Криму і досі популярні в антиукраїнських колах твердження про те, що українська культура, зокрема ім’я та творча спадщина Тараса Шевченка, були невідомі на території півострова до здобуття Україною незалежності в 1991 р. або принаймні до входження Криму до складу УРСР у 1954 р.

²¹ ‘Шевченкові дні’, *Рада*, 59 (26.03.1914 р.): 4.